

Projektzáró beszámoló a

„Fekete-tenger kereskedelme a kora középkorban
– Egy bizánci kikötőváros kutatása: Szinopé/Sinop”
című NKFI 100177 témaszámú PD pályázatról

1. Bevezetés

A „Fekete-tenger kereskedelme a kora középkorban – Egy bizánci kikötőváros kutatása: Szinopé/Sinop”¹ című projekt 2012. április 1-én indult, és fő célkitűzése egy, a kora középkori régészetben kevésbé kutatott törökországi kikötőváros bizánci régiségeinek és elsősorban kereskedelmének vizsgálata volt. A projekt négy vállalkozásból állt, két nemzetközi együttműködésen alapuló terepmunkából és két múzeumi kutatásból.

A projektvezető, Csiky Gergely egy amerikai tájrégészeti kutatócsoport, a *Sinop Regional Archaeological Project* (rövidítve: *SRAP*) résztvevőjeként találkozott először a Sinop városával kapcsolatos régészeti kérdésekkel. A projekt első évében (2012) a vezető kutató a *SRAP*-pal együttműködve részt vett az amerikai projekt terepbejárásaiban Gerze városka közelében.

Még 2012 nyarán lépéseket tett egy múzeumi kutatás előkészítésére a Sinop-i Régészeti Múzeumban (*Sinop Arkeoloji Müzesi*), amelynek célja az e közgyűjteményben őrzött bizánci leletek vizsgálata volt. A múzeumi kutatás előkészítése, az illetékes török hatóságokkal való kapcsolatfelvétel és a szükséges engedélyek beszerzése után a kutatásra 2013 nyarán került sor, ahol másfél hónapos munka eredményeképpen 124 tárgy vizsgálata és fényképezése történt meg Bíró Ádám és Schwarcz Dávid közreműködésével.

2013-ban felmerült a Sinop városában folyó nagy felületű középkori tervásatás munkálataiba való bekapcsolódás. Az ásatásvezető Gülgün Köroğlu 2013 novemberében a projektvezető meghívására Budapesten előadást tartott a *Balatlar* nevű épületkomplexumban végzett feltárásairól. A projektvezető 2014 augusztusában az ásatásvezető meghívására részt vett a *Balatlar* komplexum feltárásában és a középkori és kora újkori érmék feldolgozásában.

A Fekete-tenger kora középkori kereskedelmének kutatását célzó projekt Kárpát-medencei alvállalkozása volt az avar kori sírokból előkerült amforák összegyűjtése, vizsgálata és a nemzetközi tudományosságba illesztése is.

¹ A szövegben az ókori város nevét „Szinopé” alakban használom, míg „Sinop” a mai várost jelöli.

A négy fent felsorolt kutatás öt megjelent tanulmányt, hat konferencia-előadást és három, még kiadatlan kéziratot eredményezett. A kutatások a késő ókor és az érett középkor közötti átalakulást gazdaságtörténeti szempontból kívánták megvilágítani. Sinop városa földrajzi fekvése, kereskedelmi kapcsolatai és kis mérete miatt kiválóan alkalmas volt arra, hogy egy ilyen szerteágazó téma esettanulmánya legyen.

2. Együttműködés a Sinop Regional Archaeological Project-tel

A *Sinop Regional Archaeological Project (SRAP)* eredetileg a Fekete-tenger kereskedelmét kutató *Black Sea Trade Project (BSTP)* részeként indult, majd Owen P. Doonan (California State University, Northridge - CSUN) és Alexander Bauer (Queens College, City University of New York) együttműködésével folytatódó tájrégészeti projektté vált. 1996 és 2001 között Sinop megye (*Sinop Ili*) számos régiójában végeztek terepbejárásokat, amelyeket 2010 és 2012 között a közigazgatásilag Sinop alá tartozó Gerze körzetében a Kabalı Çay nevű patak völgyében végzett terepbejárásokkal egészítettek ki.

A projektvezető Csiky Gergely 2011 nyarától kezdve két szezomban, 2011 júliusában és 2012. július 11-től augusztus 18-ig vett részt a SRAP terepmunkájában és a kerámia feldolgozásában. A SRAP terepmunkája 2012 augusztusában lezárult, az amerikai projekt vezetője Owen P. Doonan ekkortól kezdve a Sinop várának ásatására pályázott, ami végül 2015-ben valósult meg. A SRAP munkálatainak 2012 évi megszakadása miatt a továbbiakban az OTKA, ill. NKFI által támogatott projekt a későbbiekben önállóan és a török *Balatlar* projekttel együttműködésben dolgozott.

Az amerikai kutatócsoporttal történt közös munka a projektvezető munkájára rendkívül inspiráló hatással volt, az OTKA, ill. NKFI pályázat ötletét is az együttműködés adta. A tájszemlélet és a gazdaságtörténeti megközelítés hatására született egy magyar és egy angol nyelvű tanulmány.

3. Együttműködés a „*Balatlar*” ásatásokkal

A *Balatlar* komplexum Sinop egykori városfalain kívül (*extra muros*) elhelyezkedő késő római (4. sz.) fürdőkomplexum volt, amelyet a 6. századtól kezdve templomként, majd kolostorként kezdtek használni, és ez a funkciója a görög lakosság 20. századi kitelepítéséig megmaradt. Az ásatások 2010-ben kezdődtek Gülgün Koroğlu, az isztambuli Mimar Sinan

Szépművészeti Egyetem (*Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi*) művészettörténet professzorának vezetésével.

A *SRAP* terepmunkájának szüneteiben az NKFI projekt tagjai rendszeresen meglátogatták az ásatást, és a közös munka lehetősége már ekkor felmerült. Az együttműködési tervek csak jóval később váltak valóra, 2013 novemberében az ásatások vezetője Gülgün Köroğlu kollégájával Sanem Soyluval együtt az NKFI projekt vezetőjének meghívására látogatást tett Budapesten, és november 14-én előadást tartott a Sinop-ban található *Balatlar* komplexum feltárásáról, az előkerült leletekről és a lelőhely jelentőségéről a Fekete-tenger középkori történetében.

Az ásatás vezetője, Gülgün Köroğlu meghívására Csiky Gergely 2014. augusztus 1. és 18. között részt vett a *Balatlar* ásatásokban, és lehetőséget kapott, hogy feldolgozza a lelőhely középkori és kora újkori érmeit. Az adatfelvétel 2014 augusztusában megtörtént, a munka során 194 darab érme került feldolgozásra, októberre pedig egy török nyelvű táblázat formájában jelentés készült a feldolgozott tárgyokról. 2014. október 21-én elkészült a tanulmányozott érmekeket török nyelven feldolgozó tanulmány első változata, 2015 júniusában pedig elkészült az egy ív terjedelmű (39.614 karakter) török tanulmány, ami a *Balatlar* ásatásokat feldolgozó török nyelvű kötetben fog megjelenni remélhetőleg még 2016 folyamán.

4. Múzeumi kutatás a Sinop-i Régészeti Múzeumban

Az önálló múzeumi kutatás igénye már a pályázat során felmerült, ami az eredeti munkatervben is szerepelt. Megvalósítására már az első évben történtek lépések: 2012. augusztus 1-től a Sinop-i Régészeti Múzeumban (*Sinop Arkeoloji Müzesi*) megkezdődött a múzeumi kutatások előkészítése a múzeum akkori megbízott igazgatója, Fuat Dereli tájékoztatásával, a múzeum munkatársaival (Erdal Acar és Mehmet Çöndür) való egyeztetésekkel. A munka a múzeum leltárkönyveinek átolvasásával kezdődött, melynek során 211 darab a vizsgált korszakba tartozó tárgyról (76 fémtárgy, 107 kerámia, 12 kő, 16 üveg) vettünk fel adatokat egy *excel* táblázatba. Később a vizsgált tárgyak mennyisége jelentősen csökkent, az üvegtárgyakat és a kőfaragványok vizsgálatára a téma szűkítése érdekében nem került sor.

A fent említett leletek vizsgálatát 2013 nyarára terveztük. 2012. november 20-án kutatási kérelmet adtam be a Török Köztársaság Kultúra és Turizmus Minisztériuma Múzeumok Általános Igazgatóságához (*T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel*

Müdürlüğü) egy a 2013. évben esedékes egy hónapos múzeumi kutatásra, amire az engedélyt 2013. március 4-én megkaptam.

A múzeumi kutatásra 2013. július 3. és 26. között került sor, amelynek során a múzeumban őrzött 5-12. századi leletanyag adatfelvétele történt meg. A szóban forgó anyag 124 tárgyból áll, amelyek nagy része kerámia (elsősorban amforák), de e tárgyakon kívül a korszakba tartozó ékszereket és a vallási élet tárgyait (keresztek és mécsesek) vontuk vizsgálat alá. A dokumentáció magában foglalta a leletek részletes leírását, méréseit, fényképes dokumentációját és a kerámiák esetében a profilrajzokat, valamint a szín meghatározását „*Munsell Soil Colour Chart*” segítségével.

A múzeumi kutatások eredményeinek feldolgozása (táblaszerkesztés, a tárgyleírások egységesítése és az egyes tárgytypusokat elemző tanulmányok írása) még 2013 végén megkezdődött. A törökországi minisztériumnak a munka lezárása után egy hónappal a munka menetét leíró és a vizsgált tárgyak listáját és főbb jellemzőit bemutató török nyelvű jelentés készült, ami elektronikusan és postai úton is továbbításra került.

A múzeumi kutatások a Fekete-tenger kora középkori kereskedelmének története szempontjából értékelhető eredményeinek a publikációra való előkészítése 2015-ben zajlott. Elkészült a késő antik és kora középkori szállítóedények (amforák és korsók) leírásait, technológiai, formai, kronológiai és földrajzi értékelését tartalmazó 223.278 karakter terjedelmű angol nyelvű kézirat 63 táblával és 3 elterjedési térképpel.

A Sinopé kereskedelméről és szállítóedényeiről szóló kötet elsőként azonosította az úgynevezett bizánci sötét korból (8-9. sz.) származó szállítóedényeket, a Krím-félsziget déli részén készített amforákat, ez által a Fekete-tenger déli partvidékének egy jelentős kronológiai hiátusa tűnt el. Fontos lépés volt az ún. Tmutarakany-típusú vagy más néven „hosszú nyakú és lapos fülű korsók” azonosítása és vizsgálata, amely a kazár–bizánci és a rusz–bizánci 9-11. századi kereskedelmi kapcsolatokat világítja meg. Az edények soványító-anyagának vizsgálata révén e típus korábban feltételezett Tamany-félszigeti készítési helye a kizárható, valószínűleg a Fekete-tenger déli vagy délkeleti partvidékén készítették e tárgyakat.

A sinop-i kora középkori szállítóedények vizsgálatának főbb eredményei több nemzetközi konferencián (Isztambul 2014, Antalya 2015) is bemutatásra kerültek.

5. Az avar kori sírokból előkerült amforák kutatása

A Fekete-tengeri kutatásokhoz kapcsolódó Kárpát-medencei témában, az avar kori sírokban talált kora bizánci amforák vizsgálata Csiky Gergely és Hárshgyi Piroska (Aquincum

Múzeum) együttműködésében zajlott. Az amforák vizsgálata során Csiky Gergely a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban, a kecskeméti Katona József Múzeumban, a nyíregyházi Jósa András Múzeumban, a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban és az aszói Petőfi Múzeumban leírta, lefényképezte a szóban forgó tárgyakat. Az amforák nemzetközi szakirodalom alapján történő besorolását Hárshgyi Piroskával együtt végezték el. A képtáblákat az MTA BTK Régészeti Intézet munkatársa, Réti Zsolt készítette az elkészült fényképek és metszetrajzok alapján.

A kutatások eredményei alapján az avar kori sírokban előkerült amforák öt típusba sorolhatók, és közöttük mediterrán, Égei-tengeri és nyugat-pontuszi eredetű szállítóedények egyaránt megtalálhatóak. A vizsgált amforák típusukban és összetételükben egyeznek a Duna és a Száva szerbiai szakaszának (Sirmium és Viminacium) leleteivel, így valószínű, hogy azok vízi úton e területről kerülhettek a Kárpát-medencébe. Az avar kori amfora-leletek kis száma eleve kizárja rendszeres kereskedelmi kapcsolat meglétét, azok inkább a belső csereviszonyok, elsősorban az ajándékcseré emlékei.

A kutatások eredményeiről Csiky Gergely és Hárshgyi Piroška egy magyar és egy nemzetközi konferencián számolt be, ez utóbbi kötetében a témában egy angol nyelvű tanulmány megjelent.

6. Publikációk, konferenciák és kéziratok

A projekt témájában öt publikáció jelent meg. A projekt első évében, 2012-ben a Magyar Régészet online folyóiratban magyarul és angolul jelent meg egy-egy programadó tanulmány a Fekete-tengeri kereskedelemről szóló régészeti kutatások lehetőségeiről Sinop városában. A város helyét a kora középkori Fekete-tengeri gazdasági rendszerben egy hosszabb lélegzetű magyar nyelvű tanulmány mutatta be, amely 2014-ben jelent meg Szegeden. Sinopé gazdaságtörténeti szerepének kutatási lehetőségeiről angol nyelven jelent meg egy tanulmány az MTA BTK Régészeti Intézetének folyóiratában, az *Antaeus*-ban. Az avar sírokban talált amforák meghatározása, kronológiai, gazdaságtörténeti és társadalmi szerepük értékelése angol nyelven jelent meg egy a Fekete-tenger és a Duna-vidék kapcsolatairól szóló konferenciakötetben az *Archaeopress* kiadó gondozásában.

A projekt ideje alatt és Sinopé és a Fekete-tenger késő antik és kora középkori kereskedelme témájában három nemzetközi és három magyar konferencián vettem részt. Az avar kori sírokból származó bizánci amforák kutatásának eredményeit a Fekete-tenger ókori és középkori régészetét összefogó *Congress on Black Sea Antiquities* belgrádi konferenciáján

2013-ban kerültek bemutatásra. A sinop-i múzeumi kutatások főbb eredményeit a projekt vezetője 2014 szeptemberében a *European Association of Archaeologists* éves konferenciáján Isztambulban ismertette. Csiky Gergely a sinop-i múzeum kora középkori amforáinak kutatását 2015 októberében az *AIECM3* nevű a középkori mediterrán kerámia kutatásának nemzetközi fórumaként szolgáló konferencián adta elő. A projektvezető Magyarországon 2012-ben Visegrádon, 2013-ban pedig Veszprémben a „Hadak útján” konferencián ismertette a sinop-i kutatások lehetőségeit, illetve az avar sírokban talált amforák nemzetközi kapcsolatrendszerét, 2012-ben pedig a szegedi egyetem szervezésében egy a magyarság és Bizánc kapcsolatait bemutató konferencián Szinopé bizánci gazdaságban betöltött helyét mutatta be.

A projekt folyamán több, még publikálatlan kézirat is született. Ezek közül a legfontosabb a sinop-i múzeumi kutatások során vizsgált késő antik és kora középkori (5-11. sz.) szállítóedények (amforák és korsók) teljes körű feldolgozása. Az angol nyelvű kézirat terjedelme 223.278 karakter, amihez 63 színes képtábla és három elterjedési térkép is tartozik. Két tanulmány leadásra került: a *Balatlar* ásatások középkori érmeit feldolgozó egy ív terjedelmű tanulmány törökül az ásatásokról szóló kötetben, míg az avar sírokban talált amforák kutatásán alapuló tanulmány bővebb (45.000 karakter) magyar nyelvű változata a veszprémi „*Hadak útján*” kötetben Perémi Ágota szerkesztésében fog megjelenni.

7. A kutatások jelentősége

Sinop városa és Törökország fekete-tengeri partvonalának kora középkori története a magyar kutatás számára teljesen ismeretlen terület volt. A kutatások eredményei jól mutatják a késő ókor és az érett középkor közötti fokozatos átalakulást, a kapcsolati háló beszűkülését és a hosszú távú útvonalak helyett a lokális kereskedelem előretörését. Fontos szempont ugyanakkor, hogy a tengeri szállítás az anatóliai régészetben bizánci „sötét korként” ismert időszakban (8-9. sz.) sem szűnt meg, hanem folyamatos maradt, amint arról a feldolgozott szállítóedények is tanúskodnak.

A múzeumi leletanyag feldolgozása mellett a projekt e kikötőváros gazdaságát a tágabb pontuszi és mediterrán kontextusában kezelte, és felvázolt egy fekete-tengeri gazdasági rendszert a tárgyalt időszakban. E távoli terület ugyanakkor a Kárpát-medence régészete számára sem idegen: a 7. századi avar sírokban talált amforák erős pontuszi kapcsolatokat mutatnak.

A tudományos eredmények mellett nem elhanyagolható szempont az sem, hogy Magyarország és Törökország között kora középkori régészeti kapcsolatok korábban nem voltak, sikerült több nemzetközi projektbe bekapcsolódni, több török szakember (Gülgün Köroğlu, Yasar Çoruhlu, Özlem Oktay Çerezci, Haluk Çetinkaya) tartott Magyarországon előadásokat. A projektvezető is több alkalommal előadásokat tartott a török és nemzetközi közönségnek, s ez által a két ország tudományos kapcsolatait is erősítette a projekt.